

Nikolaus Nilles és a magyar nyelvű görög katolikus liturgia ügye*

VÉGHSEŐ Tamás

A Vatikáni Titkos Levéltár tekintélyes mennyiségű iratanyagot őriz a magyar görög katolikusoknak a magyar nyelvű liturgiáért folytatott küzdelméről. A Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának¹ levéltárában az 1896 és 1902 közötti időszakból öt iratcsomó maradt fenn, melyek az ügyben lefolytatott tárgyalások anyagát tartalmazzák.² Ezen, eddigi ismereteinket jelentősen bővítő dokumentumok teljes feldolgozása a Hajdúdorogi Egyházmegye 2012-ben esedékes centenáriumára készül el.

Jelen tanulmányban az irategyüttes egyetlen dokumentumát, Nikolaus Nillesnek a magyar nyelvű görög katolikus liturgia ügyében kiadott szakvéleményét kívánom bemutatni.

Magának a szakvéleménynek a léte eddig sem volt ismeretlen. A magyar görög katolikus egyházért oly sokat fáradozó Szabó Jenő 1907-ben a Magyar Világ-ban publikált „Meddő kísérletek” című cikkében röviden említést tesz róla.³ Leírja, hogy a római katolikus püspökök ellenérzéseit a magyar görög katolikus liturgikus nyelv engedélyezésével kapcsolatban Nilles támogató szakvéleménye jelentősen enyhítette, de meg nem szüntette. A szöveggörnyezetből arra következtettem, hogy a keleti egyházak világhírű kutatójának véleményét a magyar római katoli-

* A Vatikáni Titkos Levéltárban végzett kutatásaimat a NFM-NNI-OTKA 78739. számú kutatási programja támogatta.

¹ A Sacra Congregatio pro negotiis ecclesiasticis extraordinariis VII. Piusz pápa rendelkezésére jött létre elsősorban a Napóleonnal kötendő konkordátum előkészítésére. Később általában a különböző államokkal folytatott tárgyalások lebonyolítása volt a feladata. Maga a dikasztérium ugyan egészen a VI. Pál által 1967-ben megvalósított Kúria-reformig fennmaradt, de feladatait az 1908-as Kúria-reformtól kezdve az Államtitkárság első szekciója vette át. NICCOLÒ DEL RE, *La Curia Romana. Lineamenti storico-giuridici*, Città del Vaticano 1998⁴, 428–435.

² Jelzeteik: ASV AES Austria-Ungheria anno 1896–1899. pos. 800. fasc. 346; ASV AES Austria-Ungheria anno 1896–1899. pos. 800. fasc. 348; ASV AES Austria-Ungheria anno 1896–1899. pos. 800. fasc. 349; ASV AES Austria-Ungheria anno 1896–1899. pos. 800. fasc. 350; ASV AES Austria-Ungheria anno 1900–1902. pos. 800. fasc. 394.

³ A cikket, más írásaival együtt Sztripszky Hiador szerkesztésében 1913-ban *A görög-katolikus magyarság utolsó kálvária-útja*, 1896–1912 című kötetben is közre adta. A Nilles-szel kapcsolatos megjegyzése a 168. oldalon található. Egy másik, szintén a *Magyar Világ*-ban és az említett kötetben publikált cikkében beszámol Nilles budapesti látogatásáról és levélváltásukról (126–127. oldal). A személyes kapcsolatfelvétel azzal indult, hogy Szabó Jenő megküldte Nillesnek az 1901-ben kiadott Emlékkönyvet (*Emlékkönyv a görög szertartású katolikus magyarok 1900. évi római zarándoklatáról*, Budapest 1901).

kus püspökök kérték. Az Esztergomi Prímási Levéltárban az ügygel kapcsolatban fennmaradt iratok között azonban nem találtam rá. A Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött dokumentumok viszont egyértelművé teszik, hogy a felkérés Nilles-hez nem Magyarországról, hanem Rómából érkezett, kifejezetten XIII. Leó pápa személyes utasítására.

A Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának 1898. június 23-i ülésén került sor a magyar kormány 1898 márciusában átadott memorandumának⁴ tárgyalására. Az emlékirattal a magyar kormány azt akarta elérni, hogy a Szent-szék vonja vissza az 1896. szeptember 2-án kiadott rendeletét, mellyel szigorúan megtiltotta a magyar nyelv liturgikus használatát. A szentszéki tiltást a budapesti egyetemi templomban 1896. június 27-én magyar nyelven bemutatott görög katolikus liturgia és az általa kiváltott sajtóvisszhang idézte elő. A magyar kormány – nem első alkalommal – egyrészt azzal érvel, hogy a keleti liturgia jellege megköveteli a nép aktív részvételét, s ezáltal szorgalmazza a népnyelv alkalmazását, másrészt pedig a román görög katolikusok Szentszék által is elismert liturgikus nyelvhasználati gyakorlatát hozza fel precedensként. Hozzáteve azt is, hogy a románok újabban jelentős változtatásokat eszközöltek a liturgikus nyelvezetben.⁵ Az ülés végén fogalmazódott meg annak a levélnek a piszkozata, melyet 1898. július 4-i dátummal a Hitterjesztés Kongregációján belül működő, a keleti rítust érintő ügyek kongregációjának titkárához, Luigi Vecciához⁶ címeztek. Ebben a bíborosok a pápa döntéséről tájékoztatják Veccia titkár: a Szentatyá úgy rendelkezett, hogy a szentszéki álláspont mihamarabbi és megfelelő megfogalmazása érdekében a magyar kormány emlékiratát vizsgálja meg egy, a kérdésben különösen is jártas szakember, vagyis Nikolaus Nilles jezsuita atya. A titkár azt az utasítást kapja, hogy bizalmas levélben kérje fel a tudós szerzetest a memorandum tanulmányozására.⁷ Ugyanakkor már a szakvélemény megérkezése előtt megfogalmazódott a döntéshozókban az a szándék, hogy a magyar nyelv liturgikus használatának tilalmát fenntartsák, s a bonyolult és nehezen követhető, illetve bizonyítható történelmi érveket mellőzve a magyar kormánynak adandó válaszban a latin szertartású hívekre gyakorolt negatív hatást hangsúlyozzák. Ebben Haynald bíboros tekintélyére kívántak hivatkozni, aki már 1881-ben azt javasolta a Szentszéknek, hogy a magyar kormányt figyelmeztessék azokra a lehetséges és nem kívánatos zavarokra, melyek akkor támadhatnak, ha a latin szertartású magyarok, németek, szlávok is követelni kezdik, hogy a görög katolikusokhoz hasonlóan ők is anyanyelvükön végezhessek a szentmisét.⁸

Ilyen körülmények között került tehát sor Nilles felkérésére. Úgy tűnik, hogy a döntéshozók elsősorban azt várták tőle, hogy tekintélyével az elutasító választ

⁴ Az 1898. március 2-i keltezésű emlékiratról Pirigyi István nem tud: (*A magyarországi görög katolikusok története*, II. kötet 99. oldal: „A miniszter 1897 szeptemberében újabb jegyzéket juttatott el Rómába. [...] A Szentszék a kormány kérését megtagadta. [...] A kétszeri visszautasítás után a kormány nem volt hajlandó foglalkozni a magyar liturgia kérdésével”).

⁵ ASV AES Austria-Ungheria anno 1896–1899. pos. 800. fasc. 349. fol. 76v–93v.

⁶ Luigi Veccia 1893 és 1899 között volt titkár: RE (*op. cit.* 2. lábjegyzet), 426.

⁷ ASV AES Austria-Ungheria anno 1896–1899. pos. 800. fasc. 349. fol. 96r.

⁸ ASV AES Austria-Ungheria anno 1896–1899. pos. 800. fasc. 350. fol. 57–58v.

erősítse. Nilles szakvéleményét igen rövid időn belül, 1898. július 17-i dátummal fogalmazta meg. Álláspontját a román, illetve a magyar nyelv liturgikus használatát vizsgálva fejt ki.

A román liturgikus nyelvvel kapcsolatban kiindulási pontnak az 1675-ös gyulafehérvári zsinatot tekintti, melyet Brankovics Száva érsek hívott össze. Kihangsúlyozza, hogy az erdélyi református fejedelmek hihetetlen mértékben hanyargatták a románokat, ezért azok zsinataikon nem tudták megtartani a keleti egyház minden előírását, de nyomorúságos helyzetükben is igyekeztek megtartani azt, amit lehetett. Ezen a zsinaton döntés született arról, hogy a papok az ószláv helyett a román nyelvet használják a liturgikus cselekmények során. Ez Nilles szerint hamar általános gyakorlattá vált, hiszen 1698-ban az Atanáz püspököt szentelő Dositheus jeruzsálemi pátriárka az újszentelt püspöknek adott instrukcióiban már kifejezetten tiltja a román nyelv használatát. A tiltással nem törődve az 1700-ban Gyulafehérváron megtartott zsinaton Atanáz püspök azt az utasítást adja papjainak, hogy az addigi gyakorlatot követve románul végezzék a liturgiát, amennyiben ez lehetséges. A románok tehát a Rómával való egység kimondásakor már anyanyelvüket használták a liturgiában.

A magyar liturgikus nyelv alkalmazásával kapcsolatban Nilles elsőként arra emlékeztet, hogy a 17. század közepén megkötött ungvári unió idején fel sem merült az igény, hogy az ószlávon kívül más nyelv is bevezetésre kerüljön a liturgiában. A század utolsó harmadából Kollonich Lipót bíboros szavait idézi, aki Rómában a munkácsi püspökség betöltése érdekében alkalmas jelölt után kutatva kijelenti, hogy olyan személy szóba se jöhet, aki nem beszéli a rutén vagy ószláv nyelvet. A nyelvtudás nélkül akár csodákat is tehet, az ottani népek akkor se fogadnák el, annyira ragaszkodnak nyelvükhöz.⁹ Ezen az „eredeti, természetes és törvényes” nyelvhasználati gyakorlaton illetékes egyházi hatóság soha semmit sem változtatott – írja Nilles, s cáfolja a magyar kormány emlékiratának azt az állítását, mely szerint a magyar nyelv liturgikus alkalmazása Bacsinszky András, munkácsi püspök (1772–1809) egyetértésével történt volna. A jeles jezsuita szerint Bacsinszkytól távol állt ez a fajta újítás, hiszen a Szentírás új kiadását is ószláv nyelven készítette el, őt magát pedig kortársai közül némelyek „*orosz érzelműnek*” bélyegezték.

Ennél a pontnál érdemes megállnunk. Nilles itt az emlékirat azon bekezdésére utal, mely a szentszéki összefoglalás 58–60. oldalain található. A magyar kormány azt állítja, hogy az 1795-ben Kricsfalusy György ungvári tanár által készített magyar nyelvű liturgia-fordítás nyilvánvalóan Bacsinszky András munkácsi püspök tudtával és irányításával történt, s egészen bizonyos, hogy a püspök nem magyarosító törekvések, hanem a hívek sürgető lelki szüksége miatt adta hozzájárulását. Az emlékirat hozzáteszi, hogy ismert a kortársak véleménye Bacsinszkyról,

⁹ Ennek ellenére végül a görög Joannes Josephus De Camillisre esett a választása, akivel szemben igen hamar az az ellenvetés fogalmazódott meg a munkácsi egyházmegye papjai részéről, hogy nem érti a nyelvüket és tolmács nélkül képtelenség vele kommunikálni. VÉGHSEŐ TAMÁS, 'Kollonich Lipót bíboros és a munkácsi egyházmegye görög katolikusai', in VÉGHSEŐ TAMÁS (szerk.), *Rómából Hungáriába. A De Camillis János József munkácsi püspök halálának 300. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, (Collectanea Athanasiana – I. Studia vol. 1.), Nyíregyháza 2008, 273.

s idézi Eszterházy Károly egri püspök udvari megbízottjának 1773-ban írt sorait a görög katolikus püspökök bécsi értekezletéről. Ebben az ágens igen kemény szavakkal szól Bacsinszkyról, (Photioszhoz és Arioszhoz hasonlítja a munkácsi püspököt!), mivel az a másik két főpappal, Bozsicskovic Bazil kőrösi és Major Gergely fogarasi püspökkel szemben a *Filioque* kihagyása mellett érvelt. Ebben a szöveggörnyezetben fogalmazódik meg az ágens részéről az orosz érzelműség vádja („*in xta russiacam eius mentem*”). A memorandum szerkesztői tehát azzal érvelnek, hogy a magyarosító törekvésekkel egyáltalán nem vádolható, sőt a kortársak által kifejezetten orosz érzelműnek tartott Bacsinszky püspök is elfogadta, hogy a magyar liturgia-fordításra a magyar ajkú hívek igényei miatt szükség van. A gondolatmenetet az emlékirat azzal zárja, hogy a magyar liturgikus nyelv elterjedése és használata ellenére Bacsinszky püspök maga nem látott lehetőséget egy újabb liturgikus nyelv, a magyar, hivatalos bevezetésére.¹⁰

Nilles ellenérve nem tűnik elégségesnek a memorandum érveivel szemben. Bacsinszkyról valóban köztudott, hogy a ruszin felvilágosodás képviselőjeként szívügyének tekintette a helyi irodalmi szláv nyelv ápolását. Az 1804-ben megjelentetett ötkötetes Szentírás is ezt bizonyítja, s körleveleiben is számos erre utaló intézkedésről olvashatunk.¹¹ Népe és anyanyelve iránti elkötelezettsége ugyanakkor nem jelentette azt, hogy egyházmegyéje más nemzetiségeinek, jelen esetben a magyaroknak az igényeit ne vette volna figyelembe. Bacsinszky a legjelentősebb magyar anyanyelvű görög katolikus egyházközségből, Hajdúdorogról került a munkácsi püspöki székbe. Hajdúdorogi káplánként, majd parókusként szolgálva jól ismerte a magyar anyanyelvű görög katolikusok igényeit.

A jeles jezsuita azzal a javaslattal folytatja sorait, hogy ha a Szentszék engedélyt ad a magyar nyelv liturgikus használatára a görög katolikus egyházban, akkor azt ne a románoknak adott engedményre való tekintettel tegye, hanem politikai és egyházi megfontolásból, vagy az érintettek lelki szükségleteinek figyelembe vétele miatt.

Ezen a ponton Nilles a szentszéki kívánalmaknak megfelelően felhagy a törtenelmi érvek boncolgatásával és egészen gyakorlatias szempontok szerint kezdi vizsgálni a kérdést. Szintén a szentszéki elképzeléseknek felel meg azzal, hogy felidézi a Simor János hercegprímással folytatott véleménycseréjét, melyre azok után került sor, hogy Pankovics István munkácsi püspök 1871-ben a magyar nyelvű liturgia támogatására kérte. A hercegprímás megmutatta Nillesnek a felterjesztést és megfogalmazta azt a félelmét, hogy amennyiben a Szentszék engedélyezi a magyar görög katolikusoknak az anyanyelv használatát, akkor a római katolikusok is ugyanezt fogják kérni. Ez az érv önmagában minden más érvnél erősebbnek bizonyult a szentszéki döntéshozók előtt, s eleve eldöntötte a kérdést. Nagyon valószínű, hogy ezzel Nilles is tisztában volt, de ez nem tántorította el attól, hogy különvéleményt fogalmazzon meg.

¹⁰ ASV AES Austria-Ungheria anno 1896–1899. pos. 800. fasc. 349. fol. 91rv.

¹¹ UDVARI ISTVÁN, *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Nyíregyháza 1994, 195–215.

Az ötödik ponttól kezdődően arra hívja fel ugyanis a figyelmet, hogy az érintett egyházmegyében igen sok helyen skizmatikus szertartási könyveket használnak a papok és ez nagy veszélyt jelent a hit tisztaságára. Egykor Lengyelországból állami költségen vásároltak katolikus kiadású liturgikus könyveket, de ezek idővel elhasználódtak, s pótlásukra a komoly anyagi gondokkal küzdő papság az olcsón vagy egyenesen ingyen beszerezhető skizmatikus szerb és orosz kiadványokat kezdte el használni. Nilles – nagyon is reális – meglátása szerint a budapesti kormány aligha fog pénzt áldozni arra, hogy katolikus kiadású ószláv nyelvű liturgikus könyveket szerezzen be a görög katolikus papság számára. Ezért javasolja annak megfontolását, hogy nem lenne-e célszerű engedélyezni a budapesti kormány költségén kiadott, a Szentszék által jóváhagyott és a papságnak ingyen kiosztott magyar nyelvű liturgikus könyvek használatát? Az innsbrucki jezsuita nagyon óvatosan fogalmazva teszi fel ezt kérdést, hiszen tisztában van azzal, hogy a Szentszék ragaszkodik a merev, elutasító válaszhoz. Az óvatos megfogalmazásban is megláthatjuk viszont azt a józanságot, amit mindenképpen Nilles érdemei között kell megemlítenünk. Nagyon jól látta azt, hogy a magyar nyelv liturgikus használatának megakadályozására a Szentszéknek valójában nincsenek meg a megfelelő eszközei. Az idő őt igazolta: a Szentszék hiába tiltotta a magyar nyelv liturgikus használatát, s a Hajdúdorogi Egyházmegye 1912-ben történt felállításkor liturgikus nyelvként hiába írta elő az ógörög nyelvet, az egyre terjedő gyakorlattal szemben nem tudott fellépni.¹² Nilles fontosabbnak tartotta azt, hogy a nyelvkérdést kihasználva a Szentszék találjon megoldást egy sokkal súlyosabb problémára, vagyis a magyar kormány költségén számolja fel azt a jelenséget, hogy görög katolikus papok nem katolikus kiadású liturgikus könyvekből végzik a szertartásokat. A hit tisztaságának kérdése Nillesnél megelőzte a liturgikus nyelv kérdését.

Nilles szakvéleményét a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációja 1899. január 26-án tárgyalta. Az ülés anyagát tartalmazó iratcsomó¹³ nem tartalmaz utalásokat arra vonatkozóan, hogy a bíborosok hogyan reagáltak Nilles felvetésére. Három évvel később viszont, 1902 áprilisában ismét a Kongregáció elé került a magyar nyelvű liturgia ügye, melynek iratcsomója az előző, 1899. január 26-i ülésen hozott intézkedések felsorolásával kezdődik. Ebből kitűnik, hogy – nem meglepő módon – Nilles javaslatát teljesen figyelmen kívül hagyva a bíborosok a tiltás fenntartása mellett döntöttek. A pápa jóváhagyásával azt az utasítást adták az érintett egyházmegyék püspökeinek, hogy szigorúan lépjenek fel a magyar nyelv liturgikus használata ellen, az engedetleneket fékezze meg minden lehetséges eszközzel, s távolítsák el őket a magyar nyelvű liturgikus mozgalom központjaiból. Az ügyben érintett püspökök kötelesek részletes beszámolót és éves jelentést küldeni Rómából arról, amit a jelenség visszaszorítása érdekében tettek. A bíborosok felhívták a hercegprímás figyelmét arra, hogy kísérje figyelemmel a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottságának tevékenységét és

¹² A magyar liturgikus nyelv hivatalos szentszéki elismerésére a II. Vatikáni Zsinaton került sor, amikor is 1965 novemberében a zsinaton tartózkodó Dudás Miklós hajdúdorogi püspök a Szent Péter bazilikában a zsinati atyák jelenlétében mutatott be magyar nyelvű Szent Liturgiát.

¹³ ASV AES Austria-Ungheria anno 1896–1899. pos. 800. fasc. 350.

a budapesti görög katolikus egyházközség életét. Döntés született arról is, hogy az Országos Bizottság értésére kell adni: a tervezett római zárandoklaton átadandó emlékiratra a Szentszék nem fog azonnali választ adni, hanem csak megkéri a küldöttséget a dokumentum átadására tanulmányozás végett. A Kongregáció felszólította Firczák Gyula munkácsi püspököt (1891–1912) arra, hogy gyakoroljon közvetlen felügyeletet a mozgalom központja, Hajdúdorog felett és távolítsa el onnan azokat az egyházi személyeket, akik támogatják a mozgalmat. Firczák püspök tudomására hozták azt is, hogy jóllehet a püspök biztosította a Kongregációt arról, hogy ilyen értelmű intézkedéseket hozott, más forrásokból a bíborosok éppen ennek ellenkezőjéről értesültek. Ezt követi a dokumentumban annak rögzítése, hogy a püspökjelöltek kiválasztásánál a jövőben a Szentszéknek jobban oda kell figyelnie „*az ebből a szempontból kevésbé biztos személyek*” kinevezésének megakadályozására... Végezetül döntés született arról is, hogy a magyar kormány emlékiratára választ kell adni, melyben hivatkozva a román görög katolikusokkal való párhuzam tarthatatlanságára, valamint a néhai Haynald bíboros vitathatatlan tekintélyére a Szentszék elutasítja a magyar kormány kérését és felhívja a figyelmet azokra a veszélyekre, melyek „*a vallásra és a hazára a görög (katolikus)-magyar nacionalista agitáció miatt*” leselkednek. Az ügy előadója lábjegyzetben megjegyzi, hogy a választ végül is nem küldték el, mert meg akarták várni a görög katolikus magyarok római zárandoklatára ígért emlékiratot.¹⁴

Jóllehet Nilles álláspontja jelentősen eltért a Kúria irányvonalától, a bíborosok továbbra is számítottak a véleményére. Firczák püspök levelében figyelmeztette a Szentszékét arra, hogy a magyar nyelv használata hét vármegyében már több mint fél évszázada gyakorlattá vált, s mind a kormány, mind pedig a sajtó a magyar görög katolikus egyházközségeket az eddigi gyakorlat folytatására ösztönzi. A püspök attól tartott, hogy a szentszéki tiltás határozott érvényesítését az egyház ellenségei a kb. 200 ezer magyar görög katolikus egyháztól való elszakítására fogják felhasználni. A Kongregáció arra utasította a Emidio Taliani bécsi nunciust, hogy Firczák püspöktől függetlenül, akiben ezek szerint a Szentszék már nem bízott meg, vizsgálja meg ennek az állításnak a valóságtartalmát és a szakadás veszélyének mértékét, illetve kérje ki Nilles atya véleményét arra vonatkozóan, hogy az ekténiák és más könyörgések magyarul történő éneklésének engedélyezése lehetséges-e? Válaszában a nuncius jelzi, hogy az egyházszakadás veszélye aktuálisan nem jelentős, de egy határozott szentszéki tiltás esetén a helyzet alapvetően változhat. Az ekténiákkal kapcsolatban az a véleménye, hogy azok magyarul történő éneklésének engedélyezése egyáltalán nem oldaná meg a kérdést. Figyelemre méltó, hogy a nuncius véleménye szerint a magyar görög katolikusok kérésének van alapja. A legtöbb helyen évtizedek óta, sőt bizonyos egyházközségekben már egy évszázada magyarul végzik a szertartásokat. Ezekben a helyeken az ósláv liturgikus nyelv visszavezetése hatalmas zavarokat okozna. A nép nehezen fogadja el, hogy minden keleti szertartású katolikus közösség használhatja a maga nyelvét csak éppen a magyarok nem. Nem lehet elvárni azt, hogy a nép

¹⁴ ASV AES Austria-Ungheria anno 1896–1899. pos. 800. fasc. 350. fol. 27–28.

két-három órán keresztül olyan szertartásokon vegyen rész, melyeken a pap és a kántor egy teljesen ismeretlen nyelven imádkozik. Ha viszont népnyelven végzik a szertartásokat, akkor a nép aktív részvételével lehet számolni. A nuncius végezetül azt javasolja, hogy a Szentszék ne adjon ki hivatalos tiltást, hanem hallgatólagosan tűrje meg az eddig kialakult gyakorlat folytatását. Ekkor idézi Nilles véleményét is. Az innsbrucki jezsuita professzor balesete miatt nem tudott írásos választ adni (elesett és kezét törte), de provinciálisa útján a nuncius tudomására hozta, hogy meggyőződése szerint a magyar liturgia ügyében a Szentszék részéről a kialakult gyakorlat tűrése a legjobb megoldás.¹⁵

Jóllehet a szentszéki iratokban a későbbiekben már nem találkozunk Nilles névvel, Szabó Jenő idézett írásából tudjuk, hogy továbbra is foglalkozott a magyar görög katolikusok ügyével. Több levelet intézett az Országos Bizottság elnökéhez szimpátiájáról biztosítva és arra biztatva a magyar nyelvű liturgiáért küzdőket, ne csüggedjenek amiatt, hogy a Szentszék elhatározása késik. Sőt, esztergomi látogatása után „*a ragyogó szellemű német aggastyán*” személyesen is felkereste Szabó Jenőt Budapesten, hogy kitartásra buzdítsa.¹⁶

Nikolaus Nilles állásfoglalása a magyar nyelvű görög katolikus liturgia ügyében egyedülálló. Életszerű és gyakorlatias megoldási javaslata a keleti katolikus egyházak, köztük a magyar görög katolikusok iránti páratlan szeretetéről tanúskodik.¹⁷

¹⁵ ASV AES Austria-Ungheria anno 1900–1902. pos. 882. fasc. 394. 81rv.

¹⁶ SZABÓ JENŐ, *A görög-katolikus magyarság utolsó kálvária-útja*, Budapest 1913, 127–128.

¹⁷ A szakvélemény szövege az idegennyelvű tanulmány után található.